

Toponímia de les illes Balears

Dels tres articles que integren aquesta part, els dos primers es refereixen, amb gran profusió d'exemples, a un tipus de formació toponímica molt pròpia de les illes: «El model *cala* + article personal + antropònim (o nom descriptiu) a la toponímia de les Balears» (p. 271-288); i «Nota sobre els topònims baleàrics formats amb *cala* + article + nom» (p. 289-294). D'altra banda, el tercer, «És la toponímia una marca d'identitat imprescindible?» (p. 295-301), resulta ser un cant a la dignitat de la toponímia; «una dignitat que per dret natural li pertoca» (per dir-ho amb les darreres paraules de l'article).

Toponímia de la Mediterrània occidental

Aquesta darrera part incideix de manera més visible en la confrontació toponímica més enllà de les Balears (i les Pitiüses). Amb dos articles referits a un topònim en concret, el primer («Seguint les passes de Coromines: *Escorca* i els seus congèneres mallorquins, corsos i sards», p. 305-314) i el tercer («*Badaluc* en la toponímia», p. 339-365), mentre que el segon («Paralelismes toponímics en el litoral de la Mediterrània occidental», p. 315-338) ofereix una profusa selecció comentada de topònims balears confrontats amb homòlegs d'altres illes i terres occidentals de la Mediterrània (bàsicament, Còrsega, Sardenya i la Itàlia peninsular), sota motivacions diverses (bous i vaques, galeres, creus, foques, espalmadors, entre d'altres).

I tot aquest bé de Déu de sabers toponímics de l'autor, modèstia (seva) a part, es deixa consultar més fàcilment amb un *Índex de topònims* (p. 369-395) que remet a les corresponents pàgines de referència. Augurem a l'autor molts, i bons, anys de vida, per tal que ens pugui continuar regalant saviesa i humanitat a l'entorn dels noms i els llocs, de la toponímia com a marca d'identitat imprescindible.

José Enrique GARGALLO GIL
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

ALTURO, Jesús / ALAIX, Tània (2023): *Lletres que parlen*. Barcelona: La Magrana, 430 p.

Lletres que parlen és un llibre que es llegeix amb una gran facilitat, malgrat que la seva temàtica sigui en bona mesura especialitzada i que històricament no hagi estat d'interès general. És un treball diferent, creiem que no gaire habitual en el cas de la llengua catalana: en el nostre món acadèmic i editorial normalment, si es tracta sobre un tema tan específic com ho són els primers textos de la llengua catalana, o trobaríem una obra de caràcter científic, adreçada principalment al món universitari, o contràriament seria un treball de caràcter divulgatiu —no tan centrat en la recerca com en la difusió— o de reflexió personal (com en el cas, per exemple, de Joan Bastardas amb *La llengua catalana mil anys enrere* [1995] i *Diàlegs sobre la meravellosa història dels nostres mots* [1996]).

En aquest cas, es tracta d'un llibre sobre la formació de la llengua catalana i, fonamentalment, sobre el seu accés a la llengua escrita; un treball que es basa en una llarga recerca i en què, a més de noves dades i d'un nou punt de vista sobre diversos aspectes, també repassa els temes més significatius ja coneguts. Però, encara que sigui un treball d'investigació, té un caràcter molt divulgatiu, amb una expressió molt personal en alguns moments i que conté, fins i tot, aspectes de caràcter gairebé creatiu com *El jurament de fidelitat de Frankenstein al comte Dràcula per la castellania de Bran: una paròdia* (p. 324-327).

Podríem dir, per tant, que es una obra fins a cert punt innovadora i que ha aconseguit que una temàtica especialitzada hagi tingut una gran difusió, de manera que també ha arribat a un públic més general, a persones que altrament no haurien llegit un llibre dedicat als primers textos de la llengua catalana. En aquest sentit, es pot considerar que ha assolit l'objectiu de donar a conèixer el ric patrimoni de la documentació més antiga de la llengua catalana.

Com apuntàvem, de la mateixa manera que combina investigació i divulgació, sovint ho fa amb una expressió molt personal i amb una valoració explícita tant de les aportacions que considera que els

mateixos autors hi fan com, en molts casos, de les opinions i treballs anteriors. A vegades expressades de manera matisada («El canonge Adanagell de Vic, potser (no és segur) fou el primer poeta de la proto-Catalunya» p. 348; «No volem dir amb això [...] que exposem aquesta idea com una seguretat ferma i inamovible» p. 350), però en altres moments, de manera més categòrica.

Els autors deixen de bon començament constància tant de la motivació (l'estima per la llengua catalana) com dels objectius del treball (el coneixement dels orígens del català): «Vet ací també el nostre doble interès en emprendre l'estudi que segueix: l'estimació per la pròpia llengua i, portats per la mateixa "filologia" en sentit etimològic, la voluntat de retre un servei al millor coneixement dels seus orígens i característiques inicials, amb noves hipòtesis sobre els veritables motius de l'adopció del català com a llengua escrita» (p. 17-18). Es tracta, doncs, d'una obra sobre els orígens de la llengua catalana i de la seva aparició en l'escriptura a partir de l'estudi dels textos i documents més antics, que serien aquestes lletres primeres que parlen i que expliquen tant els motius pels quals el català va accedir al codi escrit —quan ja feia uns segles que era una realitat parlada— com les característiques de la llengua més antiga conservada («només ens podem servir de les fonts escrites» p. 73; «una visió que sempre ens ve condicionada per les pròpies característiques de la documentació fortuïtament romana i, també, en no menor mesura, pel particular i tothora subjectiu punt de vista adoptat pels estudiosos» p. 74).

El llibre està estructurat en onze capítols: en els quatre primers, de caràcter introductor, els autors parteixen de l'origen del llenguatge escrit (cap. 1: *Els antecedents més remots*) i se centren primordialment en el llatí, tant en la llengua escrita (cap. 2: *L'alfabet llatí*) com la parlada (cap. 3: *El llatí parlat*), per arribar a les llengües romàniques (cap. 4: *Moment d'aparició de les llengües romàniques*).

El capítol cinquè (*Panorama del nivell cultural de la protoCatalunya*) parla sobre el grau de coneixement de la societat de la llengua escrita, el llatí; del nivell cultural de l'època visigoda preserraina, i de la competència i les funcions (còpia de llibres, producció de documents, etc.) dels escriptors catalans a partir del segle IX.

A partir d'aquest punt, i ja centrats en la llengua catalana, en el capítol sisè (*La llengua escrita a la protoCatalunya*) els autors expliquen acuradament el procés d'escriptura dels documents a l'alta edat mitjana i també el desenvolupament de la lingüística romànica i de l'interès pels primers escrits en català. I en els capítols següents ressegueixen els estudiosos que primer se'n van ocupar —J. B. Alart, Joaquim Miret i Sans, Pere Pujol, Josep Balari i Jovany i A. M. Alcover (cap. 7: *L'atractiu científic per a l'estudi de les llengües romàniques*)—, fins a arribar pròpiament a l'estudi dels primers textos en català (cap. 8: *Els textos més antics escrits en català*), que constitueix la part més extensa i aprofundida del llibre (i que ocupa gairebé dues-cents pàgines).

Aquesta part aplega una informació molt àmplia temàticament i, sovint, molt detallada: en primer lloc, hi ha una exposició dels aspectes més destacats de caràcter gràfic i paleogràfic; en segon lloc, proposen una distinció entre textos *literaris* i textos que els autors anomenen *libraris*, i a partir d'aquí editen i analitzen alguns dels principals textos catalans dels inicis: les *Homilies d'Organyà*, el *Llibre dels jutges* i, més breument, els *Usatges*; continuen amb l'estudi de la informació que contenen els primers textos (el llenguatge popular, els antropònims, els topònims, etc.) i de les diferents etapes del procés d'escripturització del català (p. 209-210), i finalment ofereixen l'edició d'una tria àmplia (trenta-un documents) de textos diplomàtics en català des del segle XI al XIII. El capítol es clou amb unes reflexions sobre les tipologies de textos escrits en català en aquell període i sobre els motius pels quals es començà a escriure en romanç en aquell moment i no anteriorment.

La darrera part del llibre està dedicada al que els autors consideren els «primers escriptors» en català (cap. 9) i a una selecció de textos literaris escrits en llatí (cap. 10), abans de les conclusions (cap. 11), relativament concises, però amb un contingut dens.

Com ja s'ha indicat, *Lletres que parlen* és un treball molt ampli, en què es tracten molts temes i molts aspectes diferents, la qual cosa fa que sigui complex de valorar-los tots.

D'entrada, cal destacar la seva contribució al coneixement i la consideració de la llengua catalana dels orígens i dels seus textos, un patrimoni lingüístic, històric i cultural no prou conegut ni apreciat. En aquest sentit, el llibre ha tingut una gran repercussió i ha generat un interès força general per un tema

que fins avui pràcticament sempre s'havia circumscrit als cercles més acadèmics i especialitzats, i que en pocs casos havia sortit de la universitat i dels arxius (amb la gran feina, sovint poc coneguda, portada a terme per estudiosos com Cebrià Baraut a la revista *Urgellia*), llevat de la tasca meritòria d'algunes associacions locals o comarcals, com l'Associació d'Amics de la Vall de Caboet, que porten anys fent actes que divulguen i reivindiquen aquest patrimoni.

El llibre conté, com ja s'ha indicat, molta informació: en alguns casos es divulguen qüestions ja conegudes, en altres s'expliquen de manera minuciosa aspectes que no havien estat tractats detalladament i en què les descripcions no eren prou completes, de manera que ara se'n pot tenir un coneixement més íntegre.

Hi ha també força novetats, i fins i tot podríem dir que descobertes, que van des d'una nova hipòtesi sobre l'origen, paleogràfic, de la ç (p. 31) fins a la documentació de significats de mots no recollits fins ara («Un terme com “conuentus” amb el significat de ‘condició, clàusula complementària’, no sembla enregistrat al GMLC» p. 212; «el mot català ‘estrecà’ no recollit pels diccionaris» p. 354), a més d'aspectes curiosos (com la documentació d'unes «calces blaves nocternes» —és a dir, un pijama— en un testament de 1047, p. 147).

L'aspecte potser més evident —o que, com a mínim, pot tenir una repercussió més general i immediata— és la nova datació de força textos, en què la precisió de la data d'escriptura o còpia canvia la cronologia, fins ara força incerta o imprecisa, d'alguns d'aquests primers textos. I fins i tot, els autors van més enllà i posen nom a l'autoria d'alguns d'aquests documents, una qüestió que fins ara no havia estat gaire tractada, perquè tradicionalment s'havia vist com una espècie de nebulosa en què era difícil d'arribar a atribuir els documents sense signatura a escriptors que sí que es coneixien per altres textos amb signatura, de l'escrivà o copista.

Hi ha molts més aspectes en què els autors fan propostes que van més enllà de la informació que fins ara recollien els estudis sobre aquests primers textos en català. Creiem que hi ha casos ben diversos: en alguns la informació i les argumentacions són —o podríem dir que sembla que són, si considerem que sempre hi ha un grau significatiu de subjectivitat tant en qui les exposa com en qui les rep i les valora— sòlides i, com en la datació d'alguns documents, caldrà que els estudis posteriors les tinguin en compte i les incorporin.

En altres casos, es tracta d'hipòtesis que probablement rebran valoracions diferents: des d'aspectes que, sense poder parlar d'una demostració concloent, sí que semblen suficientment argumentats, fins a qüestions més conjecturals, en què la valoració dels lectors i sobretot dels especialistes serà segurament més personal. Fins i tot en aquests casos, els plantejaments dels autors serveixen per tornar a examinar alguns aspectes, a vegades amb un nou punt de vista, precisament en un àmbit en què en alguns casos s'han repetit informacions que han anat passant d'uns treballs a uns altres sense que es replantegessin.

Vegem de manera més concreta algunes de les qüestions o temes en què es fan noves propostes o s'aporta nova informació.

Un dels aspectes més visibles i que ha tingut una major difusió i repercussió és la precisió —i, en conseqüència, la modificació— de la datació de força documents, entre els quals n'hi ha alguns dels més representatius: les *Homilies d'Organyà* serien de 1220-1230 (i no de 1204, una data que ja havia estat molt qüestionada); els dos fragments del *Llibre dels jutges* o *Llibre dels judicis* també tindrien una cronologia diferent: el fragment de Montserrat seria, com les *Homilies*, de 1220-1230 (i no de 1180-1190), i el de Conques, de 1060-1080 (i no de la primera meitat del segle XII), per la qual cosa seria el més antic conservat; el *Jurament de Radolf Oriol* seria de manera més precisa de 1045 (i no de 1028-1047); en el cas dels *Greuges de Guitard Isarn* estarien d'acord amb la datació proposada per Josep M. Salrach l'any 2020, 1105-1106 (i no de 1080-1098); els *Greuges dels homes d'Hostafrancs dels Plans de Sió* serien del primer quart del segle XIII (i no del segle XII); i, així mateix, la *Carta de Bernat de la Portella a l'arquebisbe de Tarragona* seria de manera més exacta de 1220 (enfrent de la datació més àmplia que la situava entre 1215 i 1225).

L'estudi rigorós d'aquests documents també hauria permès de proposar-ne l'autoria en alguns casos: consideren que els *Greuges de Guitard Isarn* haurien estat escrits per Ramon de Cabó (p. 251) i que

Ponç Bonfill Marc molt probablement seria el responsable del *Llibre dels judicis*: «No podem pas assegurar que fou ell el cap de colla d'aquesta empresa; però tot apunta en la seva direcció» (p. 187; i també p. 347). I en aquest cas, creuen que els dos fragments podrien correspondre a la mateixa versió: «a nosaltres, ens sembla molt factible que es tracti d'una mateixa versió» (p. 183). En altres casos la proposta és més hipotètica: «No gosem defensar, amb tota seguretat que la mà del prevere Traver sigui la de l'amanuense del còdex jurídic català, però sí que sembla molt pròxima al mateix entorn [...] i, per tant, no descartem del tot l'autoria de la transcripció per part de Traver» (p. 179).

El capítol cinquè parla fonamentalment sobre el nivell cultural en el moment de la redacció d'aquests primers textos, un aspecte que d'alguna manera travessa tota l'obra. En el món de la filologia i la lingüística històrica catalana generalment s'ha acceptat, i s'ha repetit, l'opinió que en els segles IX-XI hi havia un nivell cultural baix, llevat d'alguns pocs centres eclesiàstics, fins a cert punt seguint l'opinió que històricament havia expressat Pierre Bonnassie («Bonnassie [...] arriba a qualificar el llatí català de l'època d'esgarriós, d'espaventable. I aquesta visió té molts seguidors» p. 80).

Contràriament, els autors, que tracten detalladament aquest aspecte, pensen que el coneixement més aprofundit de la documentació d'aquell període demostra que el nivell cultural —i, per tant, també d'escriptura— era superior al que s'ha anat repetint (p. 84, 104), ja que hi havia un col·lectiu d'escriptors amb una gran preparació i competència en el domini de la llengua llatina i en la redacció de la documentació: «el nivell cultural del bisbat de la Seu d'Urgell, a l'alta edat mitjana, queda més que provat per l'esmentada presència del bisbe Feliu, més que evident per l'existència de personatges culturalment tan rellevants com el reiteradament lloat Ermengod Bernat» (p. 104). I, de manera més precisa, assenyalen que en aquests casos la «formació rebuda quedarà reflectida en la perícia cal·ligràfica assolida, i en el domini gramatical i, eventualment, estilístic aconseguit» (p. 79).

Al llarg del llibre s'insisteix en l'alt nivell cultural dels escriptors i en la seva competència a l'hora d'escriure, si bé també hi ha força moments en què es matisa aquesta situació, habitualment no des del punt de vista general (amb alguna excepció, com quan assenyalen que «sota aquest punt de vista, [...] numèricament els destacats, són una immensa minoria» p. 79, o que «Els escriptors aptes per a fer ús d'una gramàtica més propera a la llatina [...] eren encara una altra minoria més reduïda» p. 332), sinó sobretot referit a casos particulars: a banda dels escriptors que consideren dislèctics (p. 100), la resta d'exemples d'escriptors que cometien errades, que filtraven mots en romanç o que tenien menys competència professional correspondrien, segons els autors, a casos puntuals d'ignorància («Amb tot, no hi ha dubte que l'estil rebaixat, que fins i tot podia arribar a l'error gramatical, també es podria donar, alguna vegada, per ignorància. Ja n'hem vist algun exemple» p. 115; «el desconeixement de veus llatines per part d'alguns —pocs— sacerdots insuficientment ensinistrats» p. 332), a escriptors que ho eren només ocasionalment («en alguna ocasió, l'escrivà, si era dels qui sols prenia la ploma de tant en tant, podia ignorar la forma llatina d'algun mot i escriure-la en català o en forma aproximada» p. 117) o als que pertanyien a un àmbit molt rural («Sense negar, és clar, les dificultats que també pogués tenir una part del clergat, sobretot el més rural, per disposar d'un vocabulari llatí suficient» p. 332).

I encara caldria sumar-hi les errades que es produïen per distracció, cansament o inèrcia («algunes vegades els escriptors escrivien un mateix mot en un mateix document en llatí i en català. Aquesta incongruència sembla obeir a una escriptura d'esma; no pas a ignorància, sinó a simple distracció» p. 98; «en un mateix text escrivissin un mateix mot en llatí i en català per inèrcia, per inadvertència» p. 98), o pel caràcter del document, perquè la redacció de textos menys formals i, per tant, amb una menor tensió a l'hora d'escriure podia afavorir una escriptura menys acurada («Els homes de lletres de l'Edat Mitjana no aplicaven el mateix zel quan posaven per escrit una simple compravenda que quan s'adreçaven a un arquebisbe» p. 113).

Encara que els autors aporten una argumentació consistent per canviar el punt de vista general sobre el nivell cultural i la competència dels escriptors en aquell període, també cal comprendre que, al mateix temps, ells mateixos constaten molts casos particulars en què, per les circumstàncies que indiquen, no sempre era així, tant en escriptors que no tenien un nivell tan excel·lent (als quals dediquen un apartat: «*Escriptors de menor aprenentatge i àdhuc ignorants*» p. 97), com en les errades introduïdes

pels més ben preparats a partir de diversos factors. Per això, sembla prou evident que, malgrat que hi hagués en aquella època uns escrivans molt competents —i que això signifiqui que, al contrari del que s'ha anat repetint, el nivell cultural del bisbat de la Seu d'Urgell no fos, des d'un punt de vista general, baix—, no eren un col·lectiu homogeni i que també n'hi havia amb un menor nivell professional, per la qual cosa no és estrany que s'hagin pogut tenir visions diferents sobre aquesta qüestió.

A *Lletres que parlen* també s'ofereix una explicació més precisa i entenedora dels mecanismes i factors que van permetre que la llengua catalana anés apareixent progressivament en la documentació. En molts casos en relació directa amb la tasca dels escrivans, sobretot amb la finalitat de facilitar-ne la comprensió a les persones a qui anaven adreçats els documents o n'eren testimonis, de manera que, en general, la presència de mots en català (p. 114) no seria, com ja s'ha vist, una mostra d'ignorància (p. 93), sinó perquè «la redacció de primer, arromançada i, després ja en català, facilitava la funció explicativa o traductora de l'escrivà» (p. 116).

Aquesta pràctica afectaria la part interna dels documents, aquella en què s'exposaven els fets d'aquell cas concret, però no la part més formulària: «l'estructura externa es manté en llatí, però els elements interns, propis de cada document en particular, es romanitzen» (p. 117).

Els autors també presenten una visió diferent sobre la localització dels primers textos. Tradicionalment s'ha considerat que, com que una bona part dels primers documents en català se situen a l'àrea pirinenca —entre l'Alt Urgell, el Pallars i la Ribagorça—, això podia voler indicar que era en aquella zona on el català va accedir primer a l'escriptura per diferents causes (des del nivell cultural fins a la menor romanització en algunes àrees pallareses, com ja havia indicat Coromines històricament).

Contràriament creuen que no hi hauria una major documentació en català a les terres pirinenques ni pel baix nivell cultural ni per la dificultat d'expressar termes feudals en llatí («no hem pas de pensar tampoc que els textos més arromançats o del tot en català, apareixen de primer i en major nombre a les terres pirinenques per cap dificultat específica dels seus escrivans a expressar en llatí els nous conceptes de la nova societat feudal» p. 104) ni per una menor romanització, sinó que en realitat s'hauria de parlar d'una major conservació de textos en aquella zona, que s'hauria produït per diversos factors. Segons aquest plantejament, la documentació hauria existit també a la resta del territori de la Catalunya Vella (com ho demostren els textos conservats d'altres àrees) i solament les circumstàncies històriques, més o menys atzaroses, haurien fet que s'haguessin conservat més allà que a la resta del territori (p. 104).

Des del punt de vista de la lingüística històrica, podríem dir que és un fet acceptat i palès que el català es forma a tota l'àrea de la Catalunya Vella i no solament en una zona, com també ho és que es devia començar a escriure arreu de manera més o menys simultània (com es pot comprovar a totes les antologies de textos antics, que inclouen documents tant dels territoris pirinencs com del bisbat de Barcelona o del de Girona, per exemple). Però el que s'havia plantejat històricament era si la major presència —que, com indiquen, cal tenir en compte que estrictament vol dir major conservació— de documents a l'àrea pirinenca tenia també uns motius com els que s'havien assenyalat. Els autors, però, creuen que no és així i que el major nombre de textos en català en aquell territori correspon simplement a una major conservació sense cap altra causa o motiu: «Els primers testimonis, majoritàriament, sí que tenen aquest origen muntanyenc; però això és un fet circumstancial i atzarós» (p. 392); «malgrat el major nombre dels testimonis escrits en català d'aquest origen muntanyenc, no creiem que siguin les contrades pirinenques el primer focus originari de la nostra llengua; però sí la font més abundant dels textos conservats» (p. 394).

Un altre dels aspectes en què els autors proposen una visió diferent de la més acceptada fins avui és la influència de la societat feudal en el procés d'escripturització de la llengua catalana, una idea que, per exemple, encara recull recentment Josep M. Salrach («Els Greuges de Guitard Isarn, senyor de Caboet: traducció, datació i lectura», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 31, 2020, p. 503-517), que pensa que «La presència de la llengua catalana en aquest i altres inventaris de greuges de l'època s'explica pel fet que s'hi expressen realitats, fets i situacions noves, pròpies del feudalisme, per a les quals la llengua parlada aportava mots i expressions (*rancuras, cavalgades, cavalier, solidar, convenença, toltes, forces*) més adequades que el llatí, i també pel fet que no eren documents oficials» (p. 510).

Contràriament, els autors consideren que la societat feudal no és que tingui una menor relació amb l'aparició del català a l'escriptura, sinó que pràcticament no hi té cap mena d'influència; una opinió que expressen repetidament i de manera categòrica al llarg del llibre. Així, i malgrat que, com ells mateixos indiquen, «la catalanització textual adquirí proporcions majors també en els diplomes propis de la nova societat feudal» (p. 330), creuen que aquesta societat, i els seus nous conceptes, no haurien tingut cap intervenció en l'accés del català a l'escriptura: «Els nous conceptes que aportarà la societat feudal en poc o en gairebé res no contribuï al naixement del català escrit» (p. 214); «la llengua llatina de l'època comtal no tenia cap dificultat a expressar els conceptes propis de la nova societat feudal» (p. 362); «I no, certament no serà tampoc la insuficiència de la llengua llatina a comunicar la realitat del món feudal, el que farà aparèixer el català a l'escriptura» (p. 393).

Aquest plantejament, com assenyalàvem, s'allunya —i podríem dir que gairebé capgira— del criteri que fins avui havia estat acceptat de manera general. Des del camp de la lingüística, i encara més des d'un punt de vista sociolingüístic, la visió que proposen és difícil d'acceptar —com a mínim integralment—, perquè es considera que la llengua sempre té una connexió amb la societat que la genera i la fa servir, fins i tot si és la llengua escrita, que és un codi específic i sovint ben diferent de la llengua oral. En aquest sentit, almenys en el cas de la lingüística històrica, aquesta nova perspectiva potser portarà a replantejar-se fins a quin punt la societat feudal va ser un factor en l'escripturització del català: si, com s'ha cregut fins ara, va ser-ne un factor fonamental o, si com plantegen els autors, es tracta bàsicament d'una coincidència cronològica, amb una influència molt tangencial, si no es pot parlar directament d'una absència completa d'influència com s'assenyala al llibre.

No creiem que, com sembla que plantegen els autors, en l'àmbit de la filologia s'hagi considerat que sense la societat feudal el català no hauria accedit al codi escrit (i, en aquest sentit, pensem que els estudiosos estarien d'acord amb l'afirmació dels autors que «sense el sorgiment d'aquest model d'organització social, també el català escrit hauria acabat imposant-se» p. 214), sinó que va ser un factor, a més d'altres pel moment històric, que hi va influir positivament.

Cal, però, tenir ben presents alguns dels arguments que hi exposen, com l'existència de molts documents escrits completament en llatí sobre els mateixos aspectes feudals: «la gran quantitat de documents escrits íntegrament en llatí per transmetre els mateixos continguts que els escrits mig arromanzats o del tot en català» (p. 393). Uns textos que qüestionen que la llengua llatina tingués dificultat per representar els nous conceptes feudals: «sense que els termes feudals representessin absolutament cap dificultat lingüística» (p. 358).

O com la idea que l'ús de la llengua romànica en alguns termes i expressions es feia no per la dificultat dels escrivans d'emprar-los en llatí, sinó per afavorir la comprensió dels implicats en la documentació, que no sabien llatí: «som del parer que aquest darrer element, la condició d'il·literada de la majoria de la societat laica, n'és la causa principal. Sense negar, és clar, les dificultats que també poguéu tenir una part del clergat, sobretot el més rural, per disposar d'un vocabulari llatí suficient» (p. 332); «les fórmules en català, és perquè aquestes eren pronunciades sempre en veu alta i en públic, i convenia que el seu contingut fos també perfectament oït i entès per la concurrència de molts i diversos assistents» (p. 227); «les parts que havien de repetir en públic [...] s'escriuïen totalment en català perquè de primer les devia llegir en veu alta l'escrivà» (p. 334).

I així mateix, també cal tenir en compte la valoració que els «termes de la vida quotidiana són els més corrents i anteriors als tècnics de caràcter feudal» (p. 214), que és un aspecte ja conegut i recollit, per exemple, en els treballs de Joan Bastardas (*La llengua catalana mil anys enrere*. Barcelona: Curial, 1995; amb exemples de mots sobre els quals ell mateix ja va cridar l'atenció, des de la documentació primerenca de mots com *neules*, «nebulas» [122], fins als noms dels arbres fruiters [255-278]), però que sovint no s'ha reflectit en els estudis sobre la llengua dels orígens, segurament perquè ja s'entenia que aquests conceptes bàsics, diaris, hi havien d'aparèixer per força precisament perquè els textos reflectien la societat i la vida quotidiana del moment (i que, a més de *cavalcades*, *forces*, *honors*, *hosts*, *rancures* i *toltes*, tenien *fills*, *mullers*, *cases*, *bous*, *vaques* i *vinyes*).

Creiem que a partir d'aquest nou plantejament caldrà continuar estudiant aquest aspecte, perquè hi

ha un fet objectiu, que és que en els primers textos molts dels mots que hi apareixen en català corresponen a lèxic específic de la societat feudal, i un altre fet més personal o subjectiu, que és com s'interpreta aquesta presència: si n'és un factor principal, si n'és un factor més o si, com plantegen els autors, és una pura coincidència cronològica sense cap pes significatiu.

A *Lletres que parlen* també s'analitzen aspectes que són més difícils de determinar o de demostrar objectivament i en què caldrà veure també el grau d'acceptació entre el que generalment avui denominem «comunitat científica».

Un cas seria la valoració literària o estètica d'aquests primers textos, una qüestió que històricament ha estat debatuda sobretot en referència a les *Homilies d'Organyà*, que sovint s'han qualificat com el primer text literari en català. Enfront de la visió, creiem que més general, que opina que aquesta documentació no es pot considerar que tingui un caràcter literari, els autors en defensen el valor literari o estètic. Es tracta, però, d'un aspecte difícil de resoldre perquè el concepte de *valor literari* d'un text és una noció marcadament subjectiva (solament cal resseguir les definicions de *literari* i *literatura* als diccionaris), com ho seria també la valoració estètica d'un escrit («per a nosaltres, el valor estètic d'una obra escrita resulta del plaer que procura al lector de veure-hi reproduït exactament un pensament» p. 167), que resulta difícilment objectivable. En una obra en què es combina el caràcter científic i erudit amb la divulgació, com ja hem indicat anteriorment, a vegades també hi ha plantejaments que van més enllà i que tenen un caràcter clarament personal, com en el cas del concepte de *fragància literària* que fan servir («passatges textuais banyats d'una certa fragància literària» p. 362), ben difícil de determinar.

En aquest mateix sentit, els autors proposen una nova qualificació per evitar les connotacions del terme *literari* i, així, parlen de *textos libraris* per remarcar-ne tant el valor estètic com el de la competència dels escriptors en l'escriptura: «atès que la qualitat literària de les *Homilies d'Organyà* i del *Liber iudicum* traduït no difereix gaire de la que brinden altres textos diplomàtics, potser seria més exacte de parlar de textos libraris» (p. 167).

I en relació amb aquest mateix aspecte, presenten al capítol 9 una llista amb els que consideren que són els primers escriptors en català documentats (p. 347-348), encapçalada per sant Pacià, bisbe de Barcelona del segle IV (els tres autors següents ja serien, però, dels segles IX-X, i la resta a partir del segle XI, és a dir, que, si sant Pacià ja feia servir una llengua propera al català, aquesta no es torna a trobar, conservada, en altres autors i escrits fins quatre segles després).

Aquest cas ens porta a un dels punts del llibre en què els autors també exposen un plantejament que divergeix de l'opinió majoritària fins avui: el moment de la formació de la llengua catalana, és a dir, no de l'aparició del català a l'escriptura, sinó del que sovint s'ha qualificat com el «naixement» de la llengua catalana.

La determinació del moment en què la diferenciació de les llengües romàniques respecte del llatí fa que es pugui parlar de llengües diferents i no de modalitats d'una mateixa llengua que ha anat canviant és una qüestió complexa i difícil d'establir atesa la dependència de les fonts documentals i de la manca d'altres proves materials. Els autors incideixen en uns aspectes prou coneguts, però que, com remarquen, cal tenir molt en compte a l'hora de parlar de la formació de les llengües romàniques, com la diversitat de la llengua llatina —que, òbviament, no és una llengua uniforme, com no ho és cap altra—, amb una gran extensió temporal i geogràfica, a més de les diferències sociològiques corresponents (p. 43-45) i que una part significativa de la romanització es va portar a terme a través del cristianisme i no dels romans pròpiament dits (p. 38), uns factors que permeten explicar que l'aparició de les llengües romàniques «no es donà en un temps exactament igual per a tots els nous parlars neolatinos o romànics» (p. 61).

Com ja assenyalen, aquest ha estat un tema controvertit històricament i que entre els romanistes ha generat posicionaments diversos sobre «tan àrdua i acalorada qüestió» (p. 62). Joan Bastardas, per exemple, ja es va referir repetidament a la complexitat d'aquest aspecte: «El problema [...] és insoluble perquè és ben difícil de precisar objectivament el grau de diferenciació necessària que ens permeti de parlar de dues llengües en comptes de dos moments o de dues modalitats d'una mateixa llengua» (1995: 109). I en el cas del català va considerar que es podia parlar de l'existència de la llengua catalana sense

cap reserva científica entre el final del segle VII i el començament del segle VIII, la qual cosa no volia dir que aquesta no existís com a tal potser anteriorment (i cita el cas del francès, que seria la llengua que més antigament se'n devia diferenciar): «Segons Norberg, pel que fa la Gàl·lia septentrional, la llengua quotidiana amb anterioritat a l'any 600 pot ésser anomenada encara llatí i després del 800 ha d'ésser considerada romànica. Entre una data i l'altra s'estén un període de transició» (1995, p. 90).

En aquest treball es proposa una cronologia diferent, més antiga («La gestació de les noves llengües és un procés tal vegada no tan lent com se suposa» p. 388), per a l'existència de la llengua catalana (una idea que ja havia estat plantejada anteriorment des d'un punt de vista més general, romànic): «Nosaltres, bàsicament, som també del parer de Georges Straka (i de Sèneca!) [...]. I només, deixant-nos portar per una extrema prudència, podem retardar el moment crucial, llargament gestat, que donarà origen als parlar ja protoromànics generalitzats i ben diferenciats del llatí fins al moment de l'hora final de la caiguda de l'antic imperi romà d'Occident» (p. 64-65).

D'aquesta manera, no situarien l'existència del català en el pas dels segles VII-VIII, sinó al final del segle V; i, si ho interpretem correctament, potser encara ho avançarien fins al segle IV: «D'aquí que, possiblement, l'origen del protocatalà sigui molt anterior al segle VII-VIII. De fet, els primers indicis de 'catalanismes' remunten al segle IV» (p. 389); «Nosaltres [...] ens decantem per una època força anterior. Ja hem dit que creïem sentir el batec del català naixent en el llatí de sant Pacià, bisbe de Barcelona al segle IV» (p. 62). Aquesta idea es basa en alguns aspectes concrets, com la presència de *subinde* (p. 56) amb un valor que no tenia el llatí i que sí que tindrà el català *sovint*; tanmateix, en un cas com aquest, creiem que caldria tenir en compte que aquesta mateixa evolució semàntica es troba no solament en el català, sinó també en altres llengües, com en el francès *souvent* o l'occità *sovent/sovent*, de manera que caldria pensar en l'evolució encara del llatí amb un caràcter territorial més ampli.

A banda de la dificultat de valorar científicament un argument de caràcter tan personal com aquest «sentir el batec», també cal tenir present que els mateixos autors ja deixen constància de les dificultats de precisar els diferents factors per poder parlar de l'existència de la llengua romànica: «Però també som conscients que cal diferenciar la presència de ferments originaris de diversitat [...] de les dissimilituds consolidades en el moment en què la nova modalitat de parla s'estengué i s'afermà en l'ús general de la col·lectivitat» (p. 62). I que, des del punt de vista documental, és a dir, amb proves materials, consideren que la diferenciació de les llengües romàniques respecte del llatí cal situar-la al segle IX, com s'ha dit tradicionalment, a partir del concili de Tours, l'any 813: «Per a una manifestació inequívoca i inqüestionable d'una clara diferenciació de dues llengües distintes, caldrà esperar els inicis del segle IX» (p. 63).

En aquesta qüestió tan complexa hi ha un altre aspecte significatiu sobre el qual també reflexionen, la *consciència lingüística*: «Però és important de constatar en quin moment els nostres avantpassats romanitzats van ser conscients que el que parlaven ja no era llatí, sinó una llengua distinta» (p. 63). En aquest punt, diferencien una consciència de les llengües romàniques, al segle IX («Basti concloure que, al segle IX, pel cap baix, ja hi havia una clara consciència de la realitat de les llengües romàniques» p. 69), del que succeiria en el cas de la llengua catalana: «un segle, l'XI, que, mutatis mutandis, podríem qualificar el de la primera conscienciació lingüística catalana» (p. 329). Un punt en què el posicionament cronològic dels autors coincideix amb els plantejaments més generals fins avui.

Com veiem, doncs, *Lletres que parlen* tracta detalladament els aspectes més rellevants sobre la formació, el procés d'escripturització i els primers textos de la llengua catalana, alguns ja força debatuts històricament. Els autors sovint hi aporten un nou punt de vista i fan propostes que canvien o poden canviar alguns dels plantejaments acceptats fins avui. També és un llibre força innovador per la manera com combina recerca i divulgació, pel rigor en alguns punts (com tot el que té a veure amb la paleografia) i fins i tot per l'estil. Precisament, és un treball redactat amb un estil que el fa de lectura àgil i atractiva, malgrat l'especialització d'alguns capítols. L'opinió personal dels autors hi és ben present, a vegades expressada de manera força taxativa, mentre que en altres moments hi és més matisada i ells mateixos es refereixen al grau de subjectivitat a l'hora de valorar algunes qüestions.

Aquest és un llibre extens, molt ben editat, malgrat la complexitat de la informació i els textos que publica. Fins i tot, en aquest aspecte, les poques errates que hi ha en una edició d'una gran qualitat, tam-

bé gràfica (*traducci'* per *traducció*, p. 15; *territorio* per *territori*, p. 207; *Altinent* per *Altisent*, p. 262; *Isard* per *Isarn*, p. 359, etc.), poden exemplificar el que s'explica sobre la dificultat de l'escriptura a l'alta edat mitjana; i és que, fins i tot avui, després de tants segles, i malgrat totes les innovacions tecnològiques, resulta pràcticament impossible que no hi hagi cap errada gràfica en els llibres, un fet que, com indicàvem, ens hauria de fer comprendre millor la dificultat de la tasca dels escrivans de fa gairebé mil anys i del valor de l'escriptura que trobem en els documents que ens n'han pervingut.

I ja ens hem referit a la singularitat d'aquest llibre, que conté aportacions científiques remarcables i que sap divulgar una informació no prou coneguda, però que, tanmateix, en algun moment gairebé s'apropa a la creació literària (com en *El jurament de fidelitat de Frankenstein al comte Dràcula...*, ja citat [p. 324-327]) i en altres pren un caràcter personal que resulta molt més difícil de valorar o de saber com connectar amb la resta del contingut de l'obra, com en el cas de conceptes com «batec del català naixent» o de «fragància literària».

Lletres que parlen no solament fa moltes aportacions sobre els orígens i els primers textos de la llengua catalana (algunes de ben argumentades, altres de més subjectives), sinó que també és una eina que facilita el coneixement i la difusió de molta informació sobre la llengua catalana més antiga i dels seus primers documents, alhora que torna a posar sobre la taula alguns temes més o menys controvertits perquè els especialistes (lingüistes, filòlegs, historiadors, paleògrafs, etc.) hi tornin a dedicar la seva atenció i les seves investigacions, i això permeti, després d'una època d'una certa letargia, seguir-hi avançant. En aquest mateix sentit, caldrà esperar les novetats que els autors ja anuncien en el mateix llibre («Noves troballes han estat fetes ja per nosaltres a l'espera de donar-les a conèixer amb més calma» p. 395) i que esperem que aportin més llum a d'altres aspectes sobre aquesta temàtica i que de ben segur continuaran contribuint al seu coneixement.

Joan Anton RABELLA
Institut d'Estudis Catalans

ÁLVAREZ PÉREZ, Xosé A. / GARCÍA SÁNCHEZ, Jairo J. / SÁNCHEZ IZQUIERDO, Irene (eds.) (2023): *Frontera España-Portugal: personas, pueblos y palabras*. Valencia: Tirant lo Blanch, 477 pp.

Este libro nace en la estela del proyecto *Frontera hispano-portuguesa: documentación lingüística y bibliográfica* (FRONTESPO), emprendido en el año 2015 bajo la dirección Xosé Afonso Álvarez Pérez y en el que participan la Universidad de Alcalá, el Campo Arqueológico de Mértola, el Centro Interdisciplinar de Documentação Linguística e Social, el Centro de Linguística da Universidade de Lisboa y la Universidad de Extremadura. Como se ve por la naturaleza de las instituciones involucradas, el proyecto FRONTESPO tiene una marcada vocación interdisciplinar, lo cual queda perfectamente reflejado en el volumen que es objeto de esta reseña.

Su título anuncia de una manera muy efectiva los contenidos con los que se encuentra el lector: *la frontera entre España y Portugal; las personas*, que son hablantes para el lingüista, ciudadanos para el sociólogo y politólogo, consumidores para el economista...; *los pueblos* o colectividades que, en sus diversos sentidos, configuran la realidad que flanquea la frontera y entran en relación mutua creando un espacio propio de tipo dialectal, económico, sociológico, histórico, etc.; y *las palabras*, que aquí son las características de los hablantes existentes a ambos lados de la raya, y que, más allá de los diversos geotipos en que se puedan encuadrar, entran en relación específica configurando una realidad geolectal propia.

El centro a cuyo alrededor orbitan todos los temas del libro es la *frontera política* entre dos estados peninsulares, España y Portugal, examinada no en un sentido de geografía física, sino en su dimensión humana. Por supuesto, quien esto firma es lingüista y abre el libro buscando exposiciones de geografía lingüística, variacionismo, dialectología, etc. Y las encuentra, pero hay mucho más: hay historia, sociología, geografía económica, experiencias colectivas... Hay un cierto aire enciclopédico en este volumen, que satisfará sin duda a públicos muy diferentes.